

ЖУРНАЛИСТЪТ И ОРАТОРЪТ СТЕФАН СТАМБОЛОВ

КОНСТАНТИН ТЕРЗИЕВ

На 21 ноември 1876 г. в Букурещ завършило заседанията си Общото събрание на Българското централно благотворително общество (последният БРЦК). След закриването бил отслужен парастас „за падналите български юнаци“. „На парастасът — четем във вестник „Нова България“ — между другите помени чуха се и имената на Киряева, Раковский, Ботева, Драгостинова, Тихова, Волова и пр. Г-н Стамболов прочете едно словце, в което накратко и ясно изложи революционното движение на Балканския полуостров от Херцеговинското въстание до сега. Словото беше доста красноречиво и трогателно, много от присъстващите плакаха.“

Сред „присъстващите“ и без съмнение сред най-развълнуваните е бил многозаслужият български просветител Райчо Ил. Блъсков (неговият син Владимир е бил един от куриерите на Търновския революционен окръг по въстанието), стопанинът на споменатия вестник „Нова България“. Веднага след като Стамболов свършил словото си, дядо Блъсков се втурнал към него, прегърнал го насълзен и тогчас му предложил редактирането на вестника.

Било безветрено време за българските революционери, време, когато Русия вече определено поела в ръцете си българското освободително дело и оставало само да се чака — кога и как ще се извърши тъй дълго жадуваното, тъй жестоко изстраданото Освобождение. Затова Стамболов приел предложението на Райчо Блъсков „от все сърце“ по собствените му думи. „За да се заловя с тази трудна и неблагоприятна задача — изповядва той във вестника¹, — накара ме моето горещо желание да бъда полезен народу си, доколкото ми е възможно и ми иде отръки, в тия трудни и усилни времена, когато не е възможно с ножа си, то поне с перото си, докато пак се представи случай да поделите с нашия умразен и развратен тиранин „юнашки метан“.

А че перото може да бъде оръжие със страшна сила, Стамболов знаел отдавна. Това бил един от главните уроци по революция, които невръстен още, той получил в тайните одески кръжоци, бил един от главните подтици да създаде своите огнени революционни песни. Всъщност цялата му поезия е била подчинена на целите на агитацията, той я съчинявал и гледал на нея тъкмо като на агитационно средство, като на основно оръжие в апостолските му обиколки за съживяване на комитетската дейност в България след смъртта на Васил Левски. И трябва да кажем, че песните и стихотворенията на Стамболов — със своята ясна и призивна форма на политически лозунги, с пределно простото и точно изразяване на мислите, чувствата и поривите на българските революционери и българския народ — изпълнявали и изпълнили блестящо своята го-

¹ Нова България, бр. 74.

ляма Мисия. Нека си спомним само тази чудна „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари. . .“, песента, с която излезли старозагорските бунтовници през 1875 г., която давала ритъм на Хвърковатата чета, която турците намирали във всяко измъкнато от джобовите на убитите въстаници тефтерче, във всички заловени комитетски книжа, с която стъпили на светия козлоудийски бряг Ботевите четници, с която опълченците марширували сред ликуващия народ в деня на освобождението на Търново, тази песен, която отдавна и с пълно право е заслужила да бъде наречена песен на българските въстания.

Не била чужда на Стамболов и вестникарската работа. Няколко месеца през пролетта и лятото на 1875 г., времето на най-близкото приятелство между него и Христо Ботев, той бил съредактор на вестник „Знаме“, макар личното му участие там да е почти незабележимо: твърде малък бил в момента интересът му към словесните престрелки и твърде голямо — мощното излъчване на Ботевата публицистика. Все пак той успял да познае отблизо и да обикне миризмата на печатниците и безпорядъка на тесните редакционни стайки, да познае и обикне този всепроникващ и оглушително силен глас на печатаното слово.

В Гюргево, където се печатала „Нова България“, Стамболов пристигнал в началото на декември. Ето как изглеждало (в едно доста колоритно описание) мястото на новата му дейност :

„Печатницата на дядо Блъсков се намира встрани от шумната площад. В една улица, що води край Дунава. Големи стан, ниски тавани, никакъв под. Земя. На нея сложена ръчна машина. Точило наподобява отдалеч. Кутиите с буквите около една от зацапаните с черна боя стени. Малко са тези кутии, и буквите в тях са малко. Колкото за едно вестниче, каквото се печати в печатницата на дядо Блъсков. Оцапани с черна боя не само белите стени. Кутиите са оцапани, двете момчета словослагателчета оцапани, редакторът оцапан. Дори и жена му.“²

Вестник „Нова България“ е последната журналистическа рожба на Христо Ботев (на едно място Стамболов пише: „Нам беше твърде приятно да продължиме труда, който беше почечат от един наш добър стар приятел. . .“³) ; великият поет успял да издаде само един брой, на 5 май, преди най-първият дълг на всеки човек да го поведе към Околчица. След двадесетдневно прекъсване излиза вторият брой на вестника с редактор щастливо избягалия от Враца и също стар приятел на Стамболов (още от търновското им детство и после от едно горещо лято в Цариград) Филип Симидов, и с едно ново подзаглавие : „Вестник за политика и народно освестяване“ (у Ботев : „Вестник политически и книжевни“ ; Стамболов ще го направи „Вестник за политика и народно окопитване“).

Под редакцията на Симидов „Нова България“ била твърде безжизнено вестниче въпреки патриотическия и революционен порив на своя редактор, а в последно време направо беряла душа, поразявана смъртоносно от ударите на ковариата „Стара планина“, органът на „старите“, редактиран от бойкия елеичанин С. Бобчев. Тъй че идването на Стамболов представлявало и спасение, и възкресение на вестника. Преди всичко той настоял пред редактор-стопанина вместо неопределената и безлика досегашна позиция на неангажираност и сълзепролитие вестникът да стане орган на неуниващата революционна емиграция, на БЦБО, да отстоява неговата политика и програма. Това довело до напушането на Филип Симидов, който решил, че не желае да става „мекере и интриган-

² Д. Г а н ч е в. Спомени. 1864. 1887. С., 1939.

³ Нова България, бр. 74.

тив⁴ на комитета, до промяна в цялостния състав на сътрудниците на вестника. Главни помощници на Стамболов станали пребиваващите в Гюргево бегълци от България, старите приятели от Русенския революционен комитет Тома Кърджиев и Ради Иванов, от Букурещ редовно сътрудничели всичките членове на БЦБО, най-често Димитър Иванов, Павел Висковски и Иван Вазов, последният и със стихове. Всичко това, най-вече яркото журналистическо присъствие на Стефан Стамболов, с един замах направило неузнаваем целия облик на вестника (по-вярно „цялото безличие“), направило „Нова България“ истинска и висока трибуна на българските национал-революционери в най-последната фаза от тяхната дейност.

* * *

В една статия⁵ Стамболов пише :

„Идеите, които ние проповядваме в своя орган, са твърде ясни и прости. Ние желаеме да се въдвори в България свобода, равенство и братство ; ние желаеме да се въведе ред и правда в нашето поробено отечество ; с една дума, ние желаеме да се установят помежду нашия злочест народ такива наредби и условия, при които не ще е възможно и мислимо нито робството на самия народ въобще, нито пък на някой негов член частно. На знамето, което ние,ето става вече три години, с твърдост и постоянство сме държали и издигали високо и което не сме изпускали из ръцете си и посред най-големите мъки и изпитания, е написано с незаличими букви истинното освобождение на нашия народ изпод сяко , каквото и да е робство.“ (разредката на автора).

Не е трудно да се види, че Стамболов съвсем конкретно е схващал задачата си като продължение на Ботевото дело (в съгласие със собствените си народнически увлечения от Одеса, разбира се): продължение на Ботевата идея на насоченост, на Ботевата журналистическа традиция, на Ботевото „Знаме“, та чак до Ботевия бр. 1 от „Нова България“. Това личи във всичко, даже в тези „три години“, несъмнено трите години от започването на „Знаме“, даже в това „сяко“ (както и сяка, секи, синца), която форма той използва само когато се намирал под непосредственото обаяние на Ботевото слово. Това е даже малко учудващо, като знаем разминаването между двамата по стратегическите въпроси на българската революция, довело до охлаждане на отношенията им (Стамболов не одобрявал пристрастието на Ботев към БРЦК и към „вноса на революция“ посредством чети ; той смятал за единствено верен напътяването от Левски път на националната революция, подготвена и ръководена от Вътрешната организация). Обяснението е, че в другата, журналистическата, книжовната сфера, както и в идеологията от всечовешки характер Ботев е бил за него големият, безспорният авторитет.

И все пак разлика между Ботевата и Стамболовата „Нова България“ имало и то немалка ; тя се определяла съвсем естествено от разликата в политическия момент: предстоящото освобождение на България, и от начина им на реагиране на момента : Стамболов бил човек на деня, винаги и докрай отдаден на политическия кипнеж, на всяка конкретна фаза от развитието на историческия процес. Затова и цитираната негова декларация въпреки претенцията си да бъде програмна остава доста самотна и неубедителна сред другите материали. В действителност наближаването на свободата изтласкало далеч назад всякакви абстрактни, общочовешки, световни проблеми, неговото внимание било изцяло

⁴ Писмо на Ф. Симидов до Т. Вълков от 25 януари 1877 г. — Вж. сб. „Освобождение България от турецкото иго“. М., Наука, №967.

⁵ Нова България, бр. 74.

насочено към Цариград, където Великите сили без особени надежди опитвали да решат мъчния „български въпрос“ със средствата на дипломатия, към Петербург, където вече избрали пътя на войната, към собственото си напрегнато докрай съзнание.

„Нам е твърде драго — пише Стамболов⁶, — като гледаме и усещаме, че хомота, който става вече 500 години е трил врата ни, скоро ще се разглови и ние ще останем на свобода, ако само съумеем да си измъкнем главата из него вовреме и неповредена ; но има едно нещо, което ни опечалява, и то е, че ние ни виждаме днес у народа си да се развива оная потребна деятелност в такива критически и усилни времена на неговия живот. Ние стоим и чакаме.“

Стоим и чакаме! Освен дето това е поначало чуждо, непоносимо състояние за този необикновено жизнен и енергичен човек, но сега то му се струвало и извънредно опасно за народното дело, оставено да се решава от външни сили. Той направил твърде много, за да не бъде така : въпреки огромната опасност за живота си останал в България цели три месеца след потушаването на въстанието — с безумното намерение, ако Сърбия започне успешна война с Турция, да вдигне българския народ на въстание, пак към това били насочени и всичките му усилия след връщането в Румъния — да има българският народ колкото може по-голям дял в освобождението си. Защото, както четем в едно негово писмо до БЦБО, „подарената свобода не е дълготрайна и малко полза може да има от нея народът, който я обладава, че още въпрос е дали вместо хляб не ще ни дадат камък, а вместо риба — зъмя. . .“

И тогава — какво трябва да се направи ? С поразителната, толкова характерна за него яснота и с поразителната, толкова характерна за него решителност и енергия (дълго време Европа ще вижда в тези негови черти олицетворение на решителността и енергията на българския народ, залог за развитие и напредък) той отговаря :

„Когато цяла Европа е встревожена и с напрегнато внимание следи сяко изменение, сяка нова фаза на Източния въпрос ; когато сяка от европейските сили следи сяко дипломатическа стъпка, сяко военно приготвление както на Турция, така и на съседите си ; когато ние синца сме в предвечернето на една страшна общоевропейска война, която може да пламне между великите сили и главната причина на която, може би, ще бъде, че те не могат или не ще могат да се споразумеят как да поделят помежду си владенията на османлиите ; тогава ние, българите, на които свободата и живота като народ самостоятелен и независим е тясно свързана с това или онова решение на Източния въпрос, да стоим със сгърнати ръце и да чакаме да ни паднат от небето печени полци е и срамно, и глупаво, и престъпно. . .“ И като допуска, че Цариградската конференция, както толкова други форуми преди нея, може отново да пощади Отоманската империя, той заклина българите : „Трябва да въстанем синца като един човек и с последни сили да опитаме пак щастieto си на бийното поле, дето или ще спечелиме свободата си, или синца ни да унищожат нашите закleti врагове. . . Ако ли Русия, интересите на която са тясно свързани с нашите, не на остави и бъде принудена от турското вироглавство и упорство да отвори бой с турците, то и в тоя случай ние трябва да бъдем готови, за да вземем живо и енергично участие във войната, която ще се отвори за нашето освобождение.“⁷

Търсейките трескаво пътища към свободата, той призовава балканските народи към единодействие : „Силата на Турция се основава на нашето несягласие и омразата на народите, кръвата на които тя пие. Денят, в който тия народи

⁶ Нова България, бр. 58.

⁷ Нова България, бр. 59.

се споразумеят и се съединят в едно цяло, което да има една цел, да има едно направление — избавлението им от общия враг и притеснител — ще бъде ден на присъдата за смърт на Портата.“⁸ И отново се връща към главната надежда: „Сичката надежда на поробените балкански народи е руският народ ; той скоро ще им помогне да разбият оковите си и тогава ще ги огрее слънцето на свободата и ще хванат и те да живеят честит, разумен и добър човешки живот. Дано това стане час по-скоро!“⁹

И ето, най-после това станало. На 12 април от Кишинев долетяла дълго-очакваната вест : Александър II обявил война на Турция! Една вековна надежда станала реалност, една вековна вяра дочекала своя Спасител. Започвала войната, която за цял един народ означавала избавление и възкръсване от небитието. . .

Навярно още там, в мудния трен за Букурещ, Стефан Стамболов е написал своята статия за празничния брой на „Нова България“. Това е една невероятна статия, една изпята в душата му кантата, един химн на радостта, на признателността, на жертвоготовността ; няма в нашата журналистика друго такова произведение, където тъй прочувствено, тъй възторжено и тъй талантливо да са изразени чувствата на българския народ и най-вече на неговата революционна младеж от първата вест за войната. Ще предадем тук един твърде голям откъс от нея, но не си струва да съжаляваме — трябваше най-после тази статия да започне своя път от мухлясалите страници на дядо Райчовото вестниче към съвременния читател.

„Букурещ, 21 април 1877 г.

Това, което синца желаяхме и с нетърпение чакахме, вече стана. Войната се захвана и навярно нейният край ще се свърши със свършеното освобождение на южните славяне. Както се намираме в това радостно за нас време, нека спомниме с добро слово паметта на сичките тия поборници и мъченици, които чрез своите неимоверни усилия и жертви докараха работите до тая точка. Чест и слава на херцеговинските юнаци, които първи дигнаха знамето на южно-славянската свобода против полумесеца! Чест и слава на бошняшките и българските юнаци и мъченици, които последваха примера на своите храбри съседи! Чест и слава на храбрите черногорци и решителните сърбе, които подадоха своята посилна помощ на своите страдащи братя! И най-сетне, чест и слава на велика Русия, която днес иде да разбие оковите на своите по кръв и вяра братя и да им възвърне свободата, от която те бяха лишени в продължение на цели пет века!

Ако има нещо, което би желал да види през живота си всеки човек, то е да присъства при възраждането на народите или при сътворението на света“, е казал един даровит писател. Ето днес ние сме в това време, когато измъченият и многострадалният Изток се възражда, когато се избява от трижълетото варварско турско иго. С радост и сърдечен трепет ще говорят за сегашните времена нашите български поколения и най-отбраните и даровити наши потомци ще съжаляват, че не са били живеле и те в това време, когато техният народ се е възраждал и разбивал оковите си, за да могат и те да принесат на жертвеника на неговата свобода живота си, имота си, дарованията си.

Братя! Днес е времето да пожертвуваме всичко за добиването на своята свобода, на своите човешки права. Нека всеки българин внесе днес на народния олтар сичко, което има и което може. По-добро и по-сгодно време, за да бъде някой полезен народу си, нито е било, нито ще бъде. Днес е времето, когато ние трябва да докажем пред света, че знаем да се биеме и умираме за своята свобода. Да се събереме под нашето окървавено, но славно знаме, да спомниме

⁸ Нова България, бр. 70.

⁹ Нова България, бр. 68.

за своята минала слава и сила, да спомниме за своите храбри прадеди; да спомниме за всичките наши петвековни мъки, страдания и унижения, да спомниме и за сичката невинно пролята мъченическа българска кръв, и като си подадеме един другиму братска ръка, с вяра в своята свобода и добро бъдеше, да се впуснем като лъвове сред кървавия бой!

Да не се облягаме само на чуждите гърбове! Россия иде нам на помощ, тя ни подава своята силна ръка, за да ни извади от ямата, в която до сега сме стояле. При нейния гръмогласен зов цял български народ е длъжен да встане и да възкръсне от своето робство, както Лазар от гроба при гласа на своя Спасител.

Братя! Днес секи честен и свободолюбив българин е длъжен да облекчава и улеснява със сичките нему достъпни и възможни средства руските войски; секи здрав и пъргав юнак е длъжен да влезе в редовете на войниците, които ще се бият за нашата свобода. Ето ние първи, като се разпрошаваме със своите читатели, захвърляме на една страна перото си и пак се залавяме, както сме правили и други път, за ножа си, за да се биеме срещу нашите безумни и развратни тиране. Много от нас ще паднат в сегашната свещенна борба. Но това никого не трябва да плаши, защото няма по-добра смърт от тая за свободата на народа си. Който от нас умре, ще стане мъченик на нашата свобода, а който остане жив, ще живее честит и добър живот посред нашето прекрасно свободно отечество.

Братя! Да се събереме синца под знамената на орела и лъва, и с вяра в нашата свобода и нашето добро бъдеше да се впуснем сред кървавия бой! Напред! Победата ще бъде наша, защото правдата е с нас. Да живее свободна България! Да живее велика и славна Русия, нашата освободителка! Да живее цялото славянство!“

Нека използваме тази много характерна за Стефан Стамболов статия, за да кажем, че той въпреки поетическите си трудове по душевна нагласа не е литератор, той е преди всичко трибун, неговите статии са написани речи. Затова в тях рядко ще намерим стройна и прецизна организация, богати аргументи и неопровержима логика, поетическа изящност. Тъкмо напротив, те са носечени пряко към чувствата и даже страстите на читателя, неудържимо темпераментни и бойки, те бият по тях със стремителна водопадна сила, на която — той познавал отлично своята аудитория — нямало кой да устои. Но на този въпрос ще се върнем пак, когато разглеждаме неговите ораторски изяви.

С този последен, наречен от нас празничен брой на „Нова България“ (той съдържа още: Манифест на Александър II, Манифест на главнокомандващия южноруската армия Николай Николаевич, Адрес на БЦБО до всерусийския император, Прощално писмо на почетния председател на БЦБО Владимир Йонин и злополучното Възвание към българския народ) вестникът приключил своето съществуване. Наистина неговият главен редактор не можал да вземе „ножа си“, както възнамерявал, настъпило ново, военно, сурово време, неспирно слизащите откъм север талази на руската императорска армия отхвърлили настрана като ненужни парчети отломките от революционната организация на българските емигранти. Задълго Стамболов ще остане в сянката на новите събития и личности, докато роден разрушител, се преустрои към новия свободен живот, докато стане призван строител. И когато отново изпита нужда да посегне към страшното оръжие на печатното слово.

Не би следвало да отменим без внимание и участието на Стамболов в руския либерален печат — отпреди и по време на войната, макар дописките, които пращал там, да са неузнаваеми, далеч под възможностите му на журналист.

Пращането на дописки до руския печат станало след Априлското въстание голяма мода сред букурешката емиграция. Разбира се, българските революционери виждали острата нужда на вестниците и обществеността в Русия от информация за събитията в България и се стремели с всички сили да запълнят тази празнина. Особено старателни били членовете на БЦБО, сред тях най-вече нервният, охтичав Павел Висковски, изключен от Московския университет като човек „с плохое направление“. Тъкмо Висковски насочил Стамболов към либералния „Голос“, съблазнявайки го още и с никога несбъднатите глади — надежди за хонорар.

Своите първи дописки от Букурещ, съдържащи поради всеобщата неосведоменост и подценяването на станалото в България най-вече преувеличени слухове и жалби, Стамболов подписвал с инициалите си : „С“, „СС“ или „СНС“. Безжалостно кастрени, те, както и материалите на другите дописници, се появявали във вестниците само с две-три изречения, което съвсем ги обезкуражавало. Все пак той продължил доста дълго време да упорствува, дори по едно време станал или опитал да стане редовен кореспондент на вестник „Наш век“. Това било след връщането му в освободения роден град Търново по препоръка на Вл. Немирович-Данченко, тогава военен кореспондент.

„Александър Александрович — четем в препоръчителното му писмо до издателя на „Наш век“ А. А. Шавров. — Препоръчвам ви известния водач на българското движение, трикратно осъдения на смърт от турците г. Стамболов. Той ще ви съобщава всичко от тук. Условиата му съобщих сам — 10 к. на ред. Материалът ще бъде много интересен.“¹⁰

Тъй, снабден с един „Билет“, който му разрешавал да се движи из Свищовски, Ловешки и Плевенски окръг (нещо ново в практиката на бившия апостол!), на 1 октомври Стамболов започнал дълга кореспондентска обиколка, родила, изглежда, всичко на всичко четири дописки — от Ловеч, Севлиево и Елена (първата съдържа и кратък очерк за Христо Иванов Големия). Като носели все същите белези на букурешките му кореспонденции — вяли и безинтересни, — не е чудно, че нито той проявил желание за по-дълголетно сътрудничество с далечния Шавров, нито пък издателят се показал кой знае колко възхитен от него (а може би и от непривлекателната идея да има сред сътрудниците си човек с три смъртни присъди зад гърба си): без да дойдат ни веднъж знаменитите „3 к. на ред“, раздялата между тях не закъсняла.

Ако трябва да кажем нещо повече за Стамболовите дописки в руския печат, то е, че те са писани като под наркоза : странен, мъртъв език, скучни многословия (тези пусти „3 к.“), никакви емоции, никакво въображение. Няма и помен от пламъка на главния редактор на „Нова България“, нито от бойката му мобилизираща поезия. Недоумяваме, но и не е чак толкова трудно да си обясним тази разлика. Разбира се, след разтурянето на БЦБО, след като му било отказано всякакво участие (като изключен от Одеската семинария „за вредное направление“ и революционер) в голямата битка за освобождение на отечеството му, една битка, в която той бил свикнал да се вижда винаги в първите редици, настроението му не можело да бъде в най-високата си точка. Но не това е главното. Стамболов не бил, не можел да бъде летописец, да описва нещата, гледайки ги отстрани, без да е в центъра, без да бъде главният участник и вдъхновител. Каза се вече, че той не е литератор по душа. Не-

¹⁰ БИА, ф. 63, а. е. 95.

говото перо е огнено и силно само когато ръката го грабне, за да излее чувства и страсти, родени от някакво конкретно действие, само когато има пред себе си добре позната му аудитория, която той трябва да възпламени и хвърли в желана от него посока. За друго той нямал нито възможности, нито сърце. Той е необикновено цялостна и целеустремена личност, той не може да съпреживява, да се превъплъщава, за него има само един миг — сегашният, само един живот — неговият, само една посока — по която той върви. И неговото значение иде от това, че в онези трудни времена тази събрана като юмрук, като лазерен лъч енергия и устременост имали явна посока — служене на България.

* * *

Първата журналистическа проява на Стефан Стамболов след Освобождението идва малко късно, на 23 юли 1879 г. Трябвало е да мине време, да се прости с последните си разрушителни намерения (опитите да се организира македонското освободително дело според тактиката на Левски и опита на Априлското въстание), да обърне поглед към новите проблеми в свободна България. Той скоро намерил поле за работа : партийните борби. Неоснователно и несправедливо княз Александър съставил първото българско правителство от консерватори при огромното либерално мнозинство в Народното събрание. Следователно този кабинет трябвало да се катурне — и кой по-добре от Стамболов можел да свърши тази работа?

Битката започнала с едно заглавие, с един неистов вик: „Конституцията се нарушава!“ (в „Целокупна България“). Този вик, този гръм изневиделица бил толкова страшен, толкова точен, тъй непоправимо поразявал и без това непопулярното правителство, че то повече никога нямало да се оправи от него, още повече, че след този първи удар и всички останали (към печата Стамболов се прибави и една съвсем нова за България форма — опозиционния митинг) щели да бъдат все там, в страшната рана, докато я направят смъртоносна.

В действителност в статията си Стамболов изнамерил само два примера на нарушаване на конституцията, които при това не били кой знае какъв грях : в декларацията, с която правителството поемало властта, министрите титулували княза Височество вместо определеното му Светлост, а във вестника на консерваторите „Витоша“ Марко Балабанов бил наречен Негово превъзходителство, когато конституцията забранявала всякакви отличия. . . Тези дребни волности обаче били за Стамболов трепналата шумка, която издала скривалището на звяра. С безпогрешния си усет на разрушител той улучил най-уязвимото място на всяко правителство : спазването на конституцията. А това, че нарушението било дребно и формално — то нямало никакво значение. Още повече, че на конституцията тогава се гледало като на свещена книга и като такава всяка буква и запетая от нея трябвало да бъдат третираны именно като свети. Прочее, първото българско правителство се задържало по-малко от пет месеца.

Борбата на Стамболов срещу консерваторите ще продължи още дълго. За известно време той ще има и своя трибуна за тази борба : търновския вестник „Свободен печат“.

„Свободен печат“ се появява на бял свят на 7 март 1881 г. на мястото на „Съединение“, едно умряло от малокръвие вестниче. От него Стамболов под псевдоним Чавдар (негов и на Ботев особено обикнат псевдоним) успял да създаде доста интересен лист с интригуващи, бойки, темпераментни уводни статии, с официозен и международен отдел, с доста богата вътрешна поща.

Разбира се, главната задача на вестника била, както казахме, безкомпромисната, безпардонна, до нелепост ожесточена престрелка с консерваторите и техния орган „Български глас“. Тук Стамболов бил в стихията си. Той е един от тези, които пренесли в нова България безогледния партизанлък, нетърпимостта и нетолерантността в политическите разпри, тъй добре познати му от Букурещ (както други пък донесли по нещо от цариградските ирави). Днес ние наистина се удивляваме от този чудовищен тон на вестникарските полемики (а той е бил основният тон и на частните разправи, и на парламентарните дебати), удивляваме се и даже се гнусим, тъй нечисти са понякога взаимните обвинения, но ще трябва, изглежда, да бъдем и малко снизходителни : това е нещо като детска болест на начинаещия политически живот, на начинаещите партийни борби, една черта на епохата, с която се налага да се примирим.

Ето един сравнително благоприличен пример за илюстрация на горното, взет от „Свободен печат“ : „Ние знаем, че има мнозина, които четат псувните, клеветите, измислиците и крокодилския плач на „Български глас“ ; но не вярвам да има поне един свестен българин, който да ги вярва. . . И може ли да бъде инак? Кои са редакторите на „Български глас“? Начович, Греков, Горбанов и още няколко техни мекерета. Като са те, известно е какво може да се чака : голи лъжи, мюзевирлици, клевети, инсинуации, шпионство, продажност, подкупничество и всичките други злини, които могат да се намерят в словарите и за които още хората не са успели имена да измислят.“¹¹ Наистина речникът не достига, за да се изрекат всички хули срещу хора, които при това ни най-малко не ги заслужават, които извън политическата полемика са му даже приятели (не и Начович, разбира се).

Извън недопустимия тон обаче (при това нека напомним, че той се поддържа от всички политики, разлика има само в езиковите средства : едни идват от Хайделберг, други — от браилските бордеи) позицията на Стамболов в „Свободен печат“ е явна, демократическа, възрожденска, той защитава народните права и интереси, защитава конституцията от посегателствата на консерваторите, отстоява възрожденските идеали на българския народ, идеите на революционните дейци от близкото минало. Особено висок замах получава публицистиката му след суспендирането на конституцията : обичайното партизанско дърлене добива по-висок прицел и веднага всичко у Стамболов се променя, изпълва се с енергия и значение. Гласът му става ясен и силен : „Народът ни е млад и пълен с жизнени сили. Той. . . е народ честен, трудолюбив, спестовен, храбър и великодушен и ще има светло и честито бъдеще. Ние го отблизо познаваме и можем да уверим тия, които мислят да ограбят правата и свободата му, че той ще постои за себе си.“ Още в същия брой (8) Стамболов започнал да печата на големи късове цялата „Конституция на българското княжество“, препечатвал статии от руски и западни вестници, публикувал писма, получени от български студенти в чужбина и, разбира се, не преставал високо и гръмко да клейми поддръжниците на княз Александър в антидемократичното му решение — консерваторите, да призовава българския народ да покаже на предстоящите избори за Велико народно събрание, че стои непоколебимо зад своите истински защитници — либералите. Неговата вдъхновена агитация, подкрепена от пламенни слова на многохилядни митинги, от мигом отекващи по цялата страна стихотворения, направила цяло чудо : в условията на беззаконие и произвол, на пълно политическо безсилие на обърканите от станалото либерали, в Търново били избрани наведнъж и тримата либерални лидери : Петко Каравелов, Драган Цанков и П. Р. Славейков (четвъртият — самият Стамболов, нямал необходимия възрастов ценз).

¹¹ Свободен печат, 1881, бр. 2.

С годините с нарастване значението на Стамболов в Либералната партия и държавата през осемгодишната му дейност като министър-председател журналистическите му изяви не само не намаляват, а напротив. Отначало в „Независимост“¹², а после — и до смъртта си — в органа на неговата Народно-либерална партия вестник „Свобода“ той непрекъснато, едва ли не във всеки брой, участвувал с материали, а често и сам извършвал редакторската работа. Може би ще бъде интересно да надникнем за миг в кабинета му от тези години (през очите на един чужденец¹³), просто и скромно работно място на труженик, на политик, държавник и журналист:

„Стаята е скромно мебелирана. Върху вратата стои една картина, която представлява панорамическия изглед на София. Над библиотеката се вижда един голям напълнен рогат бухал. Върху друга библиотека стои образът на княз Александър — „единичното възпоминание, което притежавам от княза“ — и куп подвързани томове на „Свобода“... Единият ъгъл на срещната стена на стаята е завзет от писалищна маса, покрита с книжа, коректури от „Свобода“, частни писма и разписки. Телефонът стои наблизко до една преса за копиране; един пътнически часовник и календар отбелязват преминаването на часовете и дните.“

Материалите в „Свобода“, разбира се, не винаги бивали вдъхновена истинска публицистика. Те са преди всичко ежедневна партийна работа, форма на общуване с членската маса и с целия български народ, разяснения по държавната и партийна политика, отговори на политически противници. Да се огледа цялата тази дейност е невъзможно, по-точно то е предмет на друго изследване — върху цялостната му огромна по размери и значение политическа и държавна дейност. Колкото да очертаем профила на Стефан Стамболов като журналист: емоционален, вдъхновен и темпераментен, страстно ангажиран и целеустремен, отдаден винаги и изцяло на една-единствена мисъл — мисълта да България, — казаното дотук, смятаме, е достатъчно.

* * *

Не би била пълна обаче представата ни за силата, за необикновената въздействена мощ на Стамболовото слово, ако не отделим по-специално внимание на неговите ораторски изяви. Ние казахме вече, че той хващал перото само когато това го изисквали целите на агитацията (и то в случаите, когато по собствения му израз не можел да хване ножа), видяхме още, че силата на перото му се увеличавала многократно според важността на събитието, в чийто връщ котел той бивал потопен. Най-въздействащ, най-ефектен и омайващ било обаче Стамболов при директното общуване с хората, с масата, когато виждал пред себе си лицата, живите очи, реакциите на публиката си. Тогава той ставал наистина голям, забележителен трибун, ставал артист, ставал неповторим.

Ораторската изява умира с разотиването на публиката. За нея може да се говори дълго, може някоя реч да стане паметна завинаги, додето свят светува, но тя никога вече не може да се повтори, да се предаде на други хора или на поколенията. Нито вестникът, нито радиото, нито даже телевизорът са в състояние да предадат и половината от станалото на един митинг (както и на една вдъхновено изиграна постановка в театъра), защото то е непредаваемо,

¹² Каравелов и Стамболов замислят подновяването на „Независимост“ още по време на войната. Тогава княз Черкаски не позволил, после пък Каравелов умира (януари 1879). Но идеята за „Независимост“ не угасва, и именно така се нарича прекъсваният на няколко пъти орган на либералите. Сред редакторите му са Захари Стоянов, Димитър Петков, Стефан Стамболов и пр.

¹³ А. Х. Бимън, първият биограф на Стамболов.

то е магия, и омагьосани от нея могат да бъдат само присъстващите, разбира се, и самият автор.

В този смисъл и да се представи един оратор, е трудно (още повече когато не е бил чут непосредствено), неслучайно това се прави извънредно рядко. Най-често единствената опора на изследвача са текстовете на няколко речи, което е почти нищо, гола литература. За наше щастие Стамболовото възшебно умение да завляжда слушателите впечатлявало съвременниците му толкова силно, че те са ни оставили твърде много свидетелства, много и подробни описания на негови ораторски изяви, които ни позволяват да си създадем все пак някаква представа за изкуството на оратора Стефан Стамболов.

Той бил още дете, когато огненото му красноречие вече поразявало всички. „Днес се виждах с едно младо седемнайсетгодишно момче от Търново, Стефан Николов — удивен разказвал веднъж пред приятели не друг, а един от най-изкушените навремето в тайните на словото и агитацията българи П. Р. Славейков. — Говори ми два часа, от устата му пламък изскачаше. Това момче ме накара да повярвам, че България ще се освободи.“¹⁴

Можем да предположим, че тази дарба е имала дял в решението на младежа, едва навършил двадесет години, да тръгне по пътеките на Васил Левски. Бил въздребен, гобобрад, лицето му имало съвсем момчешки изглед, не било лесно на старите комити да се примирят с такъв наследник на Апостола. Но това било само докато заговорел. После вече неговото слово — „туй изкусно, туй красноречиво, направи, та блесна в лицата на окръжаващите го наново оная политическа светлина, която блесеше по-рано от присъствието на Левски“ — както свидетелствува един от присъствувалите на срещата му с Троянския революционен комитет М. Марковски¹⁵. Същият добавя: „Стамболов до такава степен окуражи троянските патриоти, щото им се струваше, че с един замах ще могат да строят тежките вериги на роба и да свалят петвековния тирански ярем.“ И това след като Стамболов свършил словото си съвсем отрезвително: „Трябва да знаете преди всичко, че без жертви не може да се добие свободата, затуй, който е истински последовател на Левски, трябва да носи въжето със себе си. . .“

Същия успех имал навсякъде. „Със своята пламенна реч, със своите бунтовнически жестове и обръщения той ни учуди до такава степен, че ние останахме смайни — разказва председателят на Чирпанския революционен комитет Иван Андонов¹⁶. — А когато станеше на крака да изпее някоя бунтовна песен, ние се възнасяхме толкова много, щото ни се струваше, че ще хвъркне, а заедно с него и ние ще хвъркнем в небесата. След това ние вече повярвахме, че краят на българските народни теглила е близък и ние скоро ще вкусим свободата. Това беше пред нас не човек, който с такава възвишена жар пееше патриотически песни, но това ни се видя едно чудо.“

И показателна, и забавна, и опасна случка предизвикало веднъж това негово омагьосващо красноречие. През 1876 г., наскоро след като дошъл в България да заеме поста си на главен „двигател“ на Търновския революционен окръг, Стамболов бил поканен в Лясковец да присъствува на възстановяването на стария комитет: комитетът бил многоброен, основан лично от Васил Левски, тъй че според лясковчани възстановяването му не било работа за някой редови агитатор.

Вечерта в дома на Марин Цонзоров заприиждали един по един членовете а стария комитет и всеки с влизането си най-напред искал да му покажат заместника на славния Апостол. И всеки — като де успявал, де не успявал да скрие — оставал разочарован при вида на младото, с оръфано палтенице момче,

¹⁴ Д-р Н. Геннадиев. Мемоари. Т. I. С., 1923.

¹⁵ М. Марковски. Спомен за Априлското въстание в 1876 г. С., 1975.

¹⁶ Ив. Андонов. Из спомените ми от турско време. Пловдив, 1928.

което виждали да се гуши зиморничаво до печката. Последен пристигнал един съдър здравеняк с юнашки мустаци, Енчо Гайдов. Попитал и той най-първо, разбира се, за апостола. Посочили му вече посмутения и пораздразнен Стамболов, Енчо Гайдов го погледнал, изкривил подигравателно уста, помайл се около вратата — като да се чуди има ли смисъл да остане.

Когато обаче младежът се изправил до стопанина на къщата, когато заговорил, когато в претърпаната задушна стая като огнен вятър заплющяло развълнуваното му слово, лясковчани зяпнали смаяни. А огненият вятър, вместо да се умири след първия порив, се засилвал все повече и повече, нараствал като ураган, от който възхитените души на революционерите били обхванати от истинска екзалтация, а присмехулиникът и скептикът Енчо Гайдов се забравил дотолкова, че измъкнал от пояса си един пищов и гръмнал в тавана.

Стреснали се тогава, опомнили се изведнъж всички, наскочали да бягат. Измъкнали се набързо през задния двор и кой към къщи, кой по пътя за манастира, изчезнали в нощта, докато отпред на улицата Марин Цонзов едвaм смогнал да се оправи с тозчас дотичалия заедно с няколко заптиета мюдюрин. А комитетът останало да се възстановява в някой друг ден и вече без високото присъствие на главния апостол.

Съвсем очевидно е, че имаме работа с едно удивително красноречие. То ще премине през една шлифовка, но още оттук, още на тези опияняващи среднощни сбирки се очертават всички белези, които характеризират ораторското изкуство на Стамболов. Преди всичко то е изкуство агитаторско, то има за задача да покори една определена аудитория, да я възпламени, да я доведе до екзалтация, защото ще иска от нея да тръгне на смърт. Затова целта му не е да убеждава, да доказва, той говори директно на чувствата, не на разума. Може би това прави неговите речи (говорим и за тези, които ще споменем по-нататък) по-прииздени, нагодени към един по-примитивен слушателски вкус. Но такова е било времето, такива са били нуждите на момента, друг ораторски подход не би имал никакъв успех, достатъчно е да си спомим колко различно са реагирали слушателите на агитацията на Волов и на Бенковски. „Стамболов — бележи в „Записките“ Захари Стоянов — беше още дете, двадесетгодишен школьник, както ги наричаха мнозина поклонници на ястъклиите мустаци и на косматите гърди, но неговото пламенно слово, неговата безпримерна решителност и обаятелните му патриотически песни бяха в състояние да трогнат и най-заспалият му слушател. После Левски и Бенковски той имал най-голямо влияние върху народа.“ (Иска ни се тук да възразим на Симеон Радев, който в своята чудесна статия „Политическото красноречие в България“¹⁷ смята, че за ораторски изяви в България преди Освобождението не може да се говори. Какво друго, ако не политически оратори са били нашите апостоли и особено най-изтъкнатите и въздействащите между тях — Васил Левски, Стефан Стамболов и Георги Бенковски?)

Неведнъж стана дума за песнето, нека кажем нещо и за това. Ние знаем, че и Левски, когато свършел аргументите, запявал. Аргументите действували на разума, песните — върху чувствата, т. е. там, където виели гнезда робската боязън, страхът, нерешителността. Нищо чудно, че българските апостоли са ги използвали щедро и съвсем съзнателно в работата си, че най-популярните измежду тях са били и добри певци, нищо чудно, дето, за да подчертае важноста им, че и светостта им, Стамболов ставал на крака, когато запявал. И нищо чудно, дето на слушателите му почвало да се струва, че всеки миг ще хвъркне — па и те подир него. Той имал мек, доста тих, впечатляващо чист и мелодичен глас, който упоивал хората, а възторжената му страстност, неудържимият порив, чистият пламък, който излъчвал, неизменно ги въодушевявал.

¹⁷ Художник, 1909, кн. 1—2.

Ние вече споменахме дописката на вестник „Нова България“, която отбелязваше произнесеното от Стамболов слово на парастаса (21 ноември 1877 г.) в Букурещ. Съобщението свършваше така : „Словото беше доста красноречиво и трогателно, много от присъстващите плакаха.“

Това слово е първата официална и легалиа, открито произнесена реч на Стефан Стамболов, а кратката дописка е първият отзив в печата и първото признание на неговото ораторско майсторство. Можем да отбележим още, че цитираното тук изречение отсегна нататък ще се превърне във вестникарска шампа и вече всяко съобщение за Стамболова реч ще свършва така, той наистина показал необикновено умение да вълнува хилядни маси народ. Като прибавим към това и факта, че речите му били винаги със значително съдържание, винаги с пръст в най-дълбоката рана, винаги с поглед към най-важното и съкровено в живота на нацията, то неговият бурен ораторски успех е нещо свършено закономерно.

Като желаем да имаме все пак някава, макар и оскъдна представа за тези речи, нека прочетем една от тях, цялата, дано не ни се види много дълга. Тя е произнесена в Търново на 8 февруари 1879 г. пред натъпканите в съборената църква „Св. Стефан“ повече от триста души делегати в Учредителното събрание и граждани¹⁸.

„Един царски ферман, господа, преди осем години дойде, та съедини българската нация в едно цяло, под жезъла на един духовен началник — Екзарха; тоя ферман начерта в същото време и границите на нашето целокупно българско отчество с епархиите, които влязоха в кръга на България и ведомството на Екзархията. Тая целокупна България бе духовно-църковно наше отчество.

После дойде една европейска международна конференция, в лицето на която Европа на тая църковно-духовна основа утвърди политически автономни граници и призна единството на българската нация в тия граници.

Най-после дойде Руско-турската война и Санстефанският договор. В него както нашата Освободителка, тъй и самата Турция признаха тия граници на нашето целокупно отчество, като създадоха в тях една политическа нова, млада държава, наречена Българско княжество. Но в Берлин разсякоха тази България.

Разсякоха нашето мило, драго, цяло Отечество на пет части. (Мъртва тишина).

Защо ни разсякоха на пет къса?

За да ни направят повече сакати, повече недъгави и немошни ; да ни направят да се владим векове и да прекараме един жалък, тежък национален, политически и исторически живот — да бъдем политически просяци-божещи и да живеем от милостинята, от трохите, от подаванията политически, от благодетелството и кефове дипломатически на европейската дипломация, докато бъдем отново поробени.

Разсякоха нас — млад, енергичен, пълен с жизненост народ, който в течение само на десетина години можа, има крепката воля и себеприщание да даде повече от петдесет хиляди жертви-мъченици ; нас, чиито полета, пътища, усой и кътища се покриха с пепел, кости и сълзи. (Общо вълнение и сълзи.)

И сега ни канят те да пристъпим — не, да се довлечем до оная троха, която берлинските джелати благоволиха да ни подхвърлят.

На! Ние имаме право, ние искаме да останем здрави. Ние имаме право и искаме да ни оставят ръцете, краката и другите части цели и невредими, ние искаме да остане нашият национален организъм цял, не осакатен.

¹⁸ Д. Маринов. Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 1909.

Дават ни свобода, а зимат здравето ни, лишават ни от възможността, от условията за живот.

Защо ни е нам тая свобода, когато тя само ще ни напомня някогашното ни крепко, здраво, жизнено тяло?

Да просим, да се влачиме и да живеем страдалчески живот — ний, които имаме бъдеще, бъдеще светло, славно, както що имаме и минало светло и славно.

Не. По-добре е, господа представители, да бъдем пак роби, както бяхме, но да бъдем една нация в едно отечество, способни и жизнени да водим борба и да прогресираме. Ние искаме — и трябва това да го кажем високо, да ни чуят всички : или всички българи свободни да бъдем в една независима държава, или всички пак роби подвластни на Турция. Веригите на робството турско лесно ще съкрushим, ако останем под тая Турция, ако бъдем в онова положение, в каквото ни постави Цариградската конференция, отколкото сега.

Где са, господа представители, где са нашите мили градове Ниш, Пирот, Враня и Лесковец? Дадени на сърбите. Где е Тулча и Добруджа? Дадени на Румъния. Где е Одрин, Солун, Дебър, Битоля, Охрид, Скопие, Прилеп, Велес, Шип и други страни на нашето Отечество? Где.

Где са Пловдив, Батак, Панагюрище, Сливен, Казанлък, Стара Загора и Карлово — слмазите на нашето отечество? Отцепени от нас чрез турски гарнизони!

Мъчно. Мъчно и боли.

Нека не приемем Берлинския договор.

Нека извикаме високо, високо, да ни чуе Европа и нейните дипломати и владетели (и като се обръща към драгоманите на европейските консулства, които присъствуваха, продължи): „Вие ни сякохте, без да ни викате, без да ни изслушате, без да ни кажете вината, поради която ни сечете, но ние ви казваме : боли, боли и мъчно. Дайте ни нашето Отечество, каквото то бе определено от вашата конференция в Цариград и каквото бе създадено от Санстефанския договор.“

С темперамента, със силното движение на емоциите и мисълта, тази, както и всяка друга реч на Стамболов, свършила посред хлипанията на присъстващите. После екнали „бурни и нескончаеми“ ръкопляскания. Стамболов бил последен от ораторите и кореспондентите на чуждите вестници, до които седял старият му учител Тодор Шишков и „превождаше със сълзи дума по дума речта на Стамболова, станаха и отидоха при младия оратор и топло му стиснаха ръката. Дядо Антим (Екзархът — К. Т.) го повика, прегърна, целуна по челото и каза : „Бъди благословен, мое чадо, от бога и от всичките ни светци!“ Всички тичаха да поздравят оратора и да стиснат ръката му.“¹⁹

Тази пък е първата реч на Стамболов, произнесена в свободна България, първата му сериозна заявка за роля в политическия живот на новата държава. И тя наистина направила голямо впечатление. Важно място в по-нататъшното му изграждане и утвърждаване като оратор — а и като политик — имат още три речи от това време, посветени на българо-руската дружба, на признателността на българския народ към братята-освободители.

На 17 април 1879 г., в същия ден, когато сутринта първото българско Велико народно събрание избрало Александър Батенберг да стане новото име в отколе прекъснатия списък на българските владетели, след обяда на Марно поле се състоял голям военен парад по случай рождения ден на Царя Освободител. На връщане каруцата-каляска на княз Дондуков, императорският коми-

¹⁹ Пак там.

сар в България, била спряна до една бързо направена арка от многобройна тълпа. Напред излязъл Стамболов, „стъпил на един брежуляк и извикал :

— Ваше сиятелство, спри се тук!“²⁰

На това място — обявил развълнувано младият оратор, — дето сега се издига окичената с пролетни цветя арка, преди две години се издигали страшни бесилки и се люшкали от вятъра труповите мъченически да обесените българи. Днешният празничен ден, толкова различен от онези преди две години, имал тук особено значение, той ставал ден на благодарност от избавлението. „Това място е свято! — заключил Стамболов. — Нека се поклоним!“

Впечатлителният Дондуков, който бил слязъл от каруцата и гологлав слушал речта на младия човек, плачел. . . При последните думи на Стамболов той навел ниско глава, постоял тъй, после с насълзени очи доближил оратора и като му стиснал двете ръце, казал :

„Благодаря, хилядо пъти благодаря вам!“²¹

Очевидно това е една от най-прочувствените речи на Стамболов : емоционалността му е била силно възбудена и от мястото, на което говорел (две години преди това той, облечен като селянин, присъствувал тук на обесването на Цанко Дюстабанов), и от волния изблик на признателност към освободителката Русия. Реакцията на публиката била пределно красноречива, даже Григор Начович, човек студенокръвен и неподатлив на Стамболовите чарове, в дописката си до „Марица“ отбелязва, че словото „на един от нашите родолюбци“ било „огнено“ и развълнувало всички. Адютантът пък на княза, Александър Головин, разказва в спомените си²², че пред него Дондуков нарекъл Стамболов „замечателен ум“ и му предрекъл „бляскава бъдещност“.

И другата реч, за която става дума, е произнесена пред княз Дондуков, вече на изпращането му от София и България. На покрития Враждебненски мост голяма тълпа граждани и шопи от селата се била струпала за раздяла с бившия комисар. Там Стамболов произнесъл „една кратка, но забележителна реч“, както е оценена в спомените на генерал Мосолов. По думите на друг автор²³ тази реч „разплака цялото множество, в това число и Дондукова“, а според трети²⁴ тя е триумфалното начало на Стамболовата политическа кариера. Във всеки случай речта наистина направила много силно впечатление и не се среща автор на спомена от онова време, който да не я спомене.

Без да я имаме на разположение, от многобройните източници можем да си съставим впечатление за двата главни пункта на тази реч. Първият е популярната тогава версия на славянофилите за рекичките : „Стоим на тая малка река Искър, която се втича в Дунава, а Дунав се втича в голямото руско езеро — Черно море. Нека даде бог, шото всички малки славянски народи, като тези ручей, да се втекат в руското море и да образуват един велик славянски океан“²⁵, вторият — също тъй популярното позоваване на Александър Македонски : „Той каза в речта си за величието на България при Ал. Македонски. Продължи, че княжеството бе освободено от Александър II, а ще го прослави Александър Дундуков, благодетелят на България. . .“²⁶

Вижда се, че не толкова с оригиналното си съдържание, колкото с умелата аранжировка и изкусното изпълнение е останала паметна тази реч. И, разбира се, с крайното си славянофилство и русофилство, които били тогава в сияй-

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там.

²² А. Л. Головин. Княз Александър I Българский (1879—1886). Варна, 1897.

²³ За съжаление анонимен, вж. книгата „Димитър Петков“.

²⁴ А. Страшимиров. Диктаторът. С., 1935.

²⁵ Т. Начов. Спомените ми. Ч. I. С., 1925.

²⁶ Ген. Мосолов, България 1878—1879. Спомени.

ния си връх в чувствата на българите и на самия Стамболов. Пак от тази страна и с това значение трябва да видим и третата от казаните речи, произнесена в Търново по случай смъртта на Александър II.

„Находящият се в Търново епископ Климент заедно с цялото търновско духовенство отслужи една панахида. След която той, както и известният наш гражданин С. Стамболов казаха по едно слово, в което с най-живи краски описаха голямата загуба, която претърпява днес цялото славянство и особено руският и българският народи. Словата на двамата говоривши оратори бяха пълни с такава трогателност и печал, с такава искреност и прочувственост, щото сичките присъстващи в църковата проляха обилни сълзи. . .“²⁷

* * *

Ние казахме вече, че Стамболов имал тих глас, който, недостатък за други, у него съставлявал голямо предимство. Хората трябвало да пазят пълна тишина и да слушат напрегнато, само това вече създавало един вид съпричастност сред слушателите към оратора. Освен това, като се говори тихо, в работата влизат всички качества и възможности на един глас, а Стамболовият имал какво да изяви: бил много богат глас, много изразителен, много мелодичен, и още бил необикновено лек, приятен и чист, все неща, които не могат да се почувствуват, когато човек почне да си дере гърлото, което се наблюдава най-често по митингите — дори и при днешната звукоусилваща техника. Интересно е и друго, че Стамболов, човек с желязна решителност и воля, с остър и непреклонен характер, е бил съвременен и твърде сантиментален, твърде емоционален човек и той прекрасно умеел да използва това, за да предизвика сантименталността и емоционалността на слушателите си, да ги доведе бързо до най-висока степен на възбуждане, да въздейства направо върху душата им. Разбира се, той използвал с голяма вещина и своята несъмнена актьорска дарба, добре пресметнати жестове, многозначителни паузи и ударения, пластичното си лице с внушителни гъсти вежди и пронизващ огнен поглед под тях. „Тия, които са го чули — свидетелствуват в споменатата статия Симеон Радев, — не могат да забравят тая татарска фигура, от очите на която са изскачали искри, тия къси, остри, заповеднически жестове, тоя глас, който е звучал като гръм, тая пламенна фраза, която е летяла като с огнени езици. . .“ И всичко това при неговия чудесен народен български език, при неговата ясна и плавна мисъл, при неговото чувство за драматизъм и трагизъм, при вродения му усет за психологията на масите, при безусловното му самочувствие на водач и властител — у Стефан Стамболов наистина имало всички дадености, за да бъде той голям оратор и трибун.

Нека да потвърдим тези думи с описанието само на още две речи. Първата е произнесена на 6 септември 1885 г., на грамаден митинг по случай Съединението, свикан в Търново, докато Стамболов и Каравелов чакали идването на княз Александър от Сандрово. Ето част от доста неумелото и разхвърляно описание, което намерихме във вестник „Съединена България“:

„Стамболов захвана да говори. Пълна тишина се възцари. Множеството заобиколи любимия си оратор, който започна речта си твърде въодушевен и разпален. (Следва преразказ на речта.) Ораторът говореше тихо, а още по-тихо и с гробно мълчание го слушаше множеството. Всякой се виждаше като вкаменен на мястото си. Лица сериозни, втренчени очи в лицето на оратора, голяма напрегнатост да не се изпусне ни една дума — ето каква картина пред-

²⁷ Свободен печат, 7 март 1881.

ставляваше множеството. А ораторът, изкачен на масата, громко витийствуваше, като държеше една поза твърде сериозна. Думите му се лееха ясно, отчетливо, с извънмерна лекост на изражението. Той говореше с лице пламнало ту от радост, ту от гняв. Ох, страшно беше тогава да гледа човек лицето му ; а между това той скова хиляди погледи към себе си. Речта му, като зе да представи положението на нещастна Румелия, заприлича на силен водопад, който със страшна стремителност се впуска от някоя висока гола канара ; а като зе да говори като какво положение би обнело Румелия, ако ний оставим да се втурнат зулумкярските башибозуци и султановите низами, той пламна от гняв, провикна се люто, с остра ярост на лицето, позеленял, като наранен лев. . . Не зная другите, а за себе си съм длъжен да изповядам, че думите на оратора просто се поглъщаха от мене, косите настръхваха и сърцето по-силно усещаше да тупти. . .“

Другата реч е от 10 август 1886 г., на втория ден от детронирането на Александър Батенберг. Вземаме я от описанието на Симеон Радев²⁸, направено по разкази на очевидци.

„На позива за митинг се стече целият град. Салонът на полицейското управление (дето бе заседавало Учредителното събрание) се натъпка с народ. Беше необикновено горещ ден ; беше задушно. Стамболов се качи на една маса и почна да говори. Веднага гласът му се извиси, загърмя : „България се намира в (съдбовен миг) от своя живот. Героят на земята ни е подло извергнат. Една грозна пропаст зее пред нас.“ Той описа заслугите на княза, неговия патриотизъм, оплака народа, който можеше да му се отплати с такава черна неблагодарност. Публиката слушаше със задавено гърло ; сетне се разплака с глас. „Всички мукаха като стадо, което се връща вечер“, разказва на своя образен език един съвременник.

Посред речта се яви Бонев (майор Бонев бил командир на Търновския гарнизон по това време и симпатизирал на детрониаторите — б. м. — К. Т. С един бавен напън на грамадната си снага той си проби път до Стамболова и седна до неговата маса. Подир няколко минути вестиха се десетина войници, които застанаха на вратите и кръстосаха пушките си. В залата проехтя един бърз шепот : „Ще арестуват Стамболова!“ Трима стари поборници извадиха мигновено камите си, решени да го промушат, ако мръдне. Китанчев (Трайко — б. м. — К. Т.) прочете в очите им тази смъртоносна воля, придума ги да стоят мирно.

Стамболов нищо не забеляза. Пороят на неговото вдъхновение бе тъй силен, че бе залял съзнанието му. Той говореше сякаш на невидими тълпи, безбройни. Тъй трябва да са говорили в дни на нападът библейските пророци. В публиката се носеше сега един вид свещен трепет ; тъй страшно бе вълнението, че плаحوвете престанаха ; публиката гледаше със сухи очи, разширени от някакъв мистичен ужас. Китанчев падна в несвяст ; изнесоха го навън да го поливат с вода. Стамболов продължаваше със стиснат юмрук, който се допираше до гърдите му, към сърцето и отскачаше. Понякога той подигаше главата си и с трескави ръце разширяваше яката си, която очевидно го душеше. По широкото му чело капеха едри капки пот. Очите му горяха от сурова и пламтяща страст подобно на небето, в което се отразява пожарът на голяма гора.

Когато Стамболов свърши, от публиката се издигна един нечовешки вик — вик на тържество, на скръб и на злоба. Тогава от двора музиката засвири „Шуми Марица“ и присъстващите почнаха да се цедят през вратите, блъскайки се като пияни.“

²⁸ С. Радев. Строителите на съвременна България. С., 1973.

Интересно ще бъде да допълним портрета на оратора Стамболов с един по-интимен шрих, да го видим в по-камерната обстановка на приятелската компания. Ораторът не се изявява непременно само на митинг, на трибуната, мнозина политици са показвали блестящи ораторски качества тъкмо на другарски събирания, в домашни беседи със съмишленици (Драган Цайков например, безпомощен на трибуната, бил много занимателен, остроумен и убедителен пред приятелите). Ето впрочем как е видян Стамболов сред търновските си приятели (той живеял в Търново чак до 1886 г., когато станал регент) от един съвременник²⁹.

„Първото лице в Търново е Стефан Стамболов. Скоро израсъл подир войната. Преди, в турско време, за него се говорело от ухото на ухото. През окупацията — никак. Сега всички за него приказват. В дюкени, в локанти, в кафенета, Стамболов казал туй, Стамболов рекъл онуй. Името му навред чуеш.

Водител на либералите. Младите хора подире му тичат, в устата го зяпат. А тези уста как са големи, как много говорят, как сладко приказват! Слуша го малко и голямо. По улиците никога не е самичък. Излезе от къщи, като от невиделица е обиколен от другари и приятели. Вървят подире му по пътищата, заобиколен от тях в кафенетата. Глава до глава допрени, за да го слушат. Често не се вижда. Само чуваш звънливия, приятния му глас, красивия му смях. Разказва повечето весели работи, смее се, разсмява другите. Смехът му е мил, приятен, заразителен. Няма бързите груби изблици на радост. Не раздрусва тялото, за да изкара навън радостта. Тих, приятен смях.

Не е грозен либералският вожд и когато е сърдит. Туй става с други хора, с него — не. Разсърди се, закани се, изпсува, но без високи жестове, без силни възмущения. Затуй и сърдитията му скоро се забравя, затуй и врагове много не завъжда.

А пее . . . как хубаво пее! Увлечат песните му, както и приказките му. Пее не с пълен глас. С половин. С четвърт. Съвсем близо трябва да си, за да схванеш прелестта на пеенето му. Народните песни преправя, чисти ги от грубостите им, прави ги по-мили, по-приятни. Съчинява и свои. Все в духа на народните. Често нецензурни, не за пред всякаква публика. За интимни кръгове, за младежки веселия. Нагажда на песните си самичък мотиви, чути във Влашко. Пее ги със страст, с увлечение. Подемаат ги приятели, познати, жени, деца, цяло Търново. От тук по цяла България. . .“

* * *

Специално внимание би трябвало да отделим на речите на Стефан Стамболов в Народното събрание, винаги грабващи вниманието — даже на противниците му („Ниже ги като бисери — казал понякога възхитен един от постоянните му опоненти, консерваторът Димитър Греков. — Как да прекъснеш такъв оратор!“), винаги изпращани с бурно одобрение от привържениците му. Там той се проявява като голям майстор на споровете, находчив и остроумен опонент, майстор на апострофа, на подхвърлената реплика, много често успявал с една поговорка, наша или турска, да доведе до нищо резултата от цяла едночасова реч на някой политически противник. Голямото ораторско умение му помагало и като председателстващ Събранието, и после, в изказванията и речите му като министър-председател. Тези речи, принудително официални, значително по-сдържани, въпреки това успявали да впечатлят. Ние разполагаме със свидетелството на един от най-убедените и яростни врагове на Стамболов и неговия режим, един журналист³⁰, дошъл в Народното събрание нарочно да види и чуе Стамболов, за да го срази в своя вестник :

²⁹ Д. Ганчев. Спомени от княжеското време. С., 1973.

³⁰ В. Велчев. Стамболов и Фердинанд. С., 1922. В. Велчев тогава бил редактор на пазарджишкия вестник „Прогрес“.

„Когато Стамболов стана да отговори на интерпелацията на Пешева и на Краева, аз очаквах да се раздале от тая фигура някакъв стенторов глас. Той заговори кротко, почти благо. Речта му течеше бавно, леко, увлекателно. И когато с тая блага реч, произнесена с вид на убеждение и искреност, без много жестове, с една пленителна фамиларност, той започна да обяснява своите постъпки по касирането на шумения градски избор и по интернирането на някои граждани, като се стараеше да оправдае тия постъпки, които щели да накарат всеки друг министър на негово място да ги направи, аз забравих, че това е страшният Стамболов, който беше издал толкова заповеди за злодеяния в страната, и пред мен стоеше обикновен, скромнен министър, гризлив за репутацията си на почтен човек и лоялен изпълнител на законите.“

Тази мека пленителност създавала особена красота на късните Стамболови речи, макар че и тогава той неведнъж достигал до емоционалността и внушението на речите си от първите либералски митинги : например забележителната му реч на гарата при посрещане на тялото на починалия Александър Батенберг, която разплакала огромно множество от вече по-издигнатата столична публика.

Но ние ще спрем дотук. Както отбелязахме и при приключването на прегледа на журналистическата му дейност, огромният по обем материал от времето на министър-председателствуването му нито може да бъде обхванат в рамките на една статия, нито пък би допълнял с нещо съществено вече казаното.